

TRENCSENYI LÁSZLÓ

Esszé a 20. századi értelmiségi életutak tanulságairól

Vagy két éve Miskolcon, a *Tani-tani* konferencián zárszót kellett mondanom. Rövid fellépésemet megilletődött csend követte. Annyit mondtam nemzedékem nevében – hetven leszek –, hogy nekünk a 20. század nevelésügyi kihívásaira adódtak válaszkísérleteink, jó vagy rossz válaszaink, de kezdetét vette a 21., s bármennyire is igyekszünk, ezekre az új kihívásokra már nem tudunk mit mondani, mondhatni: már nem a mi tisztünk a válasz keresése. S ezután lassan elhagytam a pódiumot, kilépdelttem a teremből.

Komolyan gondoltam, s egyre inkább. (Bár az őszinteségnek tartozom annyival, hogy ezt a kivonulást hátramenetben mégiscsak visszavontam, s egy év múlva a zárszóban újra mondani készültem valamit. De azt éreztem, hogy az egy év előtti szavaim voltak hitelesebbek).

Ezúttal az volt a tisztem egy Loránd Ferencre emlékező konferencián, hogy a rendezvény címének megfelelően („szembenézni”) a mögöttünk hagyott század „emberi tényezőire” emlékezzem. Loránd Ferencről búcsúztunk e napon, magam mégis úgy gondoltam, a nemzedék jelképes „eltemetése” a küldetésem; amolyan fordított Saulként, szellemi „apáink” életművét kell lezárnom.

Már Loránd Ferenc halálhírének vételekor is egy Radnóti-próza jutott

eszembe, melyet a mártírköltő az előd, József Attila halála kapcsán írt. „Ilyen természetes halált csak egy költő halt még a magyar irodalomban, Petőfi Sándor [...] Nem bírta volna elviselni azt, ami utána következett. Attila sem.”

Ugyan melyik 20. századi kortársunkra illik az – tettem fel magamnak később a kérdést –, amit Radnóti írt József Attiláról? Melyikükre nem? Így adódott, hogy átgondoljam a múlt század második fele pedagógussorsainak jellegzetes vonásait. Közeli születési évük – a '20-as évek végétől a '30-asok közepéig – ugyan egy nemzedékként sorolja be őket, de haláluk – ama „természetes” – különböző történelmi ideje mégiscsak tagolja e sorsokat.

A történelmi kérdés tehát: Ki meddig élhetett? Vagyis: kinek hány szenvedéstörténet adatott meg? És hány feltámadás-esély? Mit kezdtek a sorssal és magukkal, küldetésükkel 1950-ben, 1956-ban, 1972-ben, 1989/90-ben vagy éppen 2010-ben? Mit kezdtek, mit kezdhettek azok, akiknek e ciklusokban élni adatott?

A jelképes kezdet – akárhogy is – 1945. Maga Loránd – született 1930-ban – így nyilatkozott erről nem sokkal halála előtt, egy diáklánynak (unokájának) adott interjúban:

„Kimehettünk az utcára, nem kellett sárga csillagot viselnünk. Megérezтік a szabad emberi lét korábban nem is élvezett örömét. Mert akkor még természetes volt a megkülönböztetés. De attól kezdve – talán mindmáig – rendkívül fontos értéknek tartom, hogy az emberek megkülönböztetés nélkül élhessenek egymás mellett, s élvezhessék a szabad embernek kijáró mindenféle jogokat és kedvezményeket. Ha tanulságot kéne mondanom ebből az egész történetből, abban foglalnám össze: amennyi gonoszságot kénytelenek voltunk megélni az egyik oldalon, ahhoz mérten felértékelhetetlen boldogsággal töltött el bennünket azoknak az embereknek a humanitása, segítőkészsége, akik mellettünk álltak, s akikhez fordulhattunk, amikor szinte semmi sem maradt korábbi életünk javaiból.”

Mezei Évának szinte szóról szóra hasonló szavait őrizte meg a televízió, a kamaszlánynak a felszabadulás élményéhez, az életben maradás élményéhez az életben maradt barátnők, osztálytársak feltalálása járult, az újrakezdődött iskola minden unalmát, szürke kötelességeit is örömmel élte meg.

„Nagyon örültek az osztálytársaim, akik már egy hete jártak akkor iskolába, s akik egy hét alatt nem jöttek, azokról nem tudták, él-e hal-e. Én poraimból feltámadtam, s megjelentem az osztályban mindenki igen nagy öröme. Így legalább az osztályba járó 28-ból már megjelentünk 18-an. Ez igen nagy öröm volt. Még a tanáraim is örültek ennek, pedig akkor már nem szerettek. Hideg volt. Fűtetlen volt. De olyan béke-szaga

volt. Lehetett tudni, hogy már valóban vége van a háborúnak.”

De ne csak a gettóból, haláltáborból újra sorsra letekre gondoljunk. Megannyi, olykor nem is csak szimbolikusan „mezít-lábas” népi kollégista életélménye hasonló ebben az időben. Az ő kedves daluk nyomán neveztük ezt az időszakot „fényes szellőknek”.

S ebből a metaforából fogalmaztak később, felnőtte érve „szeleket” a könnyed, pántlika-lengető tavaszi fuvallat helyett, s a *fényes jelzőt fagyosra* cserélték.

Mindenesetre a „'45-ös tavasz” kötelezte el őket. A nevelésügy, ifjúságügy különböző posztjairól indult a pályájuk. Ami azután különböző időben, különböző szembenézésekkel, különböző, kényszerű vagy önkéntes „kiiktatásokkal” folytatódott. Vagy éppen lezárult...

Ezeket a típusokat veszem sorra.

A történetek élére a legendás Békés-Tarhosi zeneiskolát alapító **Gulyás György** (1916–1993) kerül. *Elterelésnek* neveztem azt, ami az ő pályájával történt. Békés-Tarhos a sikerei csúcán bezár, Gu-

lyás „vigasztalásul” megkapja a debreceni Kodály-kórust, helytáll itt is, sikerre viszi a művészeti együttest, ám a világhírré röptető pedagóguspálya 1954-ben végleg lezárul.³

Halálos vezeklés jutott a tehetséges **Lázár Györgynek** (1924–1978). Vele íratják 1948–49-ben a reformpedagógiai-pedológiai törekvések

³ http://www.bekesikonnyvtar.hu/onlinedb/helyismeret/1619_gulyas_gyorgy/

halálos ítéletét szolgáló politikai pamfleteket. A felelősség terhét nem bírja, odahagyja a karriert, benzinkútkezelőnek áll, fordításokkal keresi kenyerét. Ismeretlenül tűnik el a szakmából.⁴

Mártírium a sorsa a veszprémi latintanárnak, **Brusznai Árpádnak**. 1956-ban

a városi forradalmi bizottság vezetőjeként tette a dolgát, a visszaemlékezők szerint éppenséggel fékezni próbálta az indulatokat, 1958-ban mégis a megtorlás áldozata lett.

Kivégezték. 34 éves volt ekkor.⁵

Egy második típusú „elterelés” jutott osztályrészül **Faragó Lászlónak**, Prohászka

jeles növendékének, a Kiss Árpáddal együtt írt, de megírása után bezúzott, betiltott, a progresszív pedagógiára hivatkozó programadó *Az új nevelés kérdései* című kötet társszerzőjének. A karrier elindult: egyetemi sikerek, megbízás a Pedagógiai Főiskola létrehozására, munka az Országos Neveléstudományi Intézetben, minisztériumi megbízatás. 1956 után pályáját középiskolai tanárként folytatja, majd csendesen visszatér az Országos Pedagógiai Intézetbe. Innen azonban szakmai küldetésnek álcázott afrikai száműzetés következik, a forró klímában gyenge egészsége felmorzsolódik, 55 évesen hal meg 1966-ban.⁶

Bátorkodom önsorsrontóknak nevezni a következő jeles személyiségeket.

Szokolszky István (1915–1958) a veszprémi népi kollégium igazgatójaként tűnt fel, az új didaktika kidolgozását várták tőle, egyetemi katedrához is jutott. Az utolsó évek teljesítménye messze elmaradt az ígértétől.⁷

Faludi Szilárdról már fényképet is nehezen találtam. Barátai sokáig táplálták magukban is a reményt, hogy nehéz élethelyzete magányából tehetségének megfelelően tér vissza a szakmába, s hozzájárul a modern tantervelméletek megalapozásához. Hiába.⁸

Az 1909 és 1986 között élt **Mérei Ferenc** pályája pontos tükrö a korszak politikai hullámvasútjának. Franciás műveltsége, szovjet katonai rendfokozata nyomán vezető feladatokat kap a pedagógiai modernizációban, a község és a szabadság pedagógiáját hirdeti, így

lesz az Országos Neveléstudományi Intézet szakpolitikai hatalommal is bíró főnöke. De vele íratják 1948-ban az első önkritikát. 1956-os fellépéséért börtönt szenved. Lassú, de biztonságos a visszatérése a szakmába, meghatározó művek (*Gyermeklélektan*) szerzője lesz, legenda szövődik személye köré, a '70-es évek progresszív

⁴ Golnhofner Erzsébet és Szabolcs Éva (2013): Lázár György és a magyar pedológia – mítosz és valóság. *Magyar Pedagógia*, 113. 3. sz. 133-151.

⁵ http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1958_januar_9_brusznai_arpad_kivegzese/

⁶ *Hudra Árpád* (2013): Elefánttemető vagy sorsparadigma. *Faragó László-émlékkülés. Neveléstörténet*. 10. 1-2. sz., 143-151.

⁷ Tatai Zoltán (2000, szerk.): *Emlékezés Szokolszky Istvánra*. Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest.

⁸ Dobó István (2007): Tantervbe foglalt élet. *Új Pedagógiai Szemle*, 57. 7-8. sz., 179-182.

reneszánszának vezető alakja.⁹ Rövid ideig névadója a Fővárosi Pedagógiai Intézetnek a rendszerváltás után.

Mások is a tudományban találtak új pályára. **Kárdos László** a NÉKOSZ vezetőjeként lép a szakmai közéletbe, '56-os viselkedéséért ő is börtönt szenved. Visszatérve a közéletbe már nem pedagógusként, hanem vallásszociológusként, kulturális antropológusként tevékenykedik.¹⁰

A '45 utáni ifjúsági, értelmiségi közéletben felnövekvő **Kériné Sós Júlia** (1923–1968) az '56-osok mentőangyala volt. Rajongott tanár – elsősorban az Árpád Gimnáziumban. Ő lesz az első kritikai oktatásszociológus. A tanárok életéről szóló munkája máig mintaadó és informatív.¹¹

De az igazán sikeres újrakezdés „címkéje” **Lukács Sándor** (1914–1984) illeti. A Pedagógusok Szabad Szakszervezetében tűnik fel, karizmatikus vezető, a félbeszakított 1948-as IV. Nevelésügyi Kongresszus egyik motorja. „Alámerül”, majd diadalmas pályaszakasszal, legendákkal

övezve zárja életét a fővárosi Radnóti Gimnázium élén.¹²

Fentiekkel ellentétes utat jártak be a hatvanas évek karakteres közösségalapító iskoláigazgatói. A kádári konszolidációt a betel-

jesült korrekciónak élék meg. Az erzsébetvárosi iskola Bokányi Dezső ethoszából építkezõ

igazgatóját, az egykori ifjúságmozgalmi káderet, **Székely Tibort** (1937–2012) tartom ilyennek, illetve a népi kollégista tapasztalataiból gimnáziumi közösséget kovácsoló **Rozsnyai Istvánnét** (1923–1997) sorolom ide. Mindketten nyomot hagytak az átalakulni készülő iskolaképen, mégis magukra maradottan zárult le a pályájuk.¹³

Jóború Magda (1918–1982) jelentős hatalmi pozíciók betöltése után kivonul a pedagógusszakmából: 1948–50 között a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége fõtitkára, majd 1950–58-ig képviselõ, oktatási miniszterhelyettes, ezt követõen pedig az Országos Széchenyi Könyvtár fõigazgatója, történész. Férje halála után öngyilkossággal vet véget életének.¹⁴

⁹ Pléh Csaba, Bodor Péter és Lányi Gusztáv (1998): Egy társadalomtudomány elnyomatása és újjászületése: A magyar pszichológia sorsa az egyéni sorsok tükrében, 1945–1970. In: Bodor Péter, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Könyvkiadó, Budapest. 308.

¹⁰ http://www.kardos-vasvar.sulinet.hu/kardos_laszlo.htm (A róla elnevezett vasvári iskola honlapján)

¹¹ <http://nevelstudomany.elte.hu/index.php/2014/01/kerine-sos-julia-munkassaga-es-uzenete-szuletésenek-90-evfordulojara/> (írta: Kéri Júlia)

¹² Köllő Márta és mtsai (2009): A „Diri bácsi”. In: Maucha Imre és Gyõri János (szerk.): *A Radnóti Miklós Gyakorló Iskola kiadása*. 462-473.

¹³ (2012) Elhunyt Székely Tibor. *Múltunk öröksége Alapítvány tájékoztatója*. 2 sz.

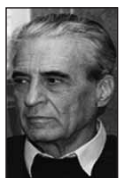
Merényi Zsuzsa (2013): *Emlékezés Rozsnyai Ilonkára*. <http://nevelstudomany.elte.hu/index.php/2013/11/emlekezés-rozsnyai-ilonkara/>

¹⁴ <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00018/pdf/007-011.pdf>

Tanczos Gábor (1928–1979) a NÉKOSZ, majd a DISZ egyik legfiatalabb aktivistája volt. A Petőfi Körben ’56-ban betöltött szerepéért börtönbüntetést szenved. Olvasás-szociológusként tér vissza a szakmai közéletbe. A Charta ’77 aláírója. Drámai meghasonlásának öngyilkosság lesz a vége.¹⁵

Várhegyi György (1922–1998) a kommu-

nista ifjúsági mozgalomból indul, 1956-os tevékenységéért börtönt szenved. Szabadulása után a kritikai oktatás-szociológiához csatlakozik (társszerzője egy nagy jelentőségű ifjúságszociológiai kutatási jelentésnek). A rendszerváltás az iskolaalapítás lábában találja: a Lauder Javne Zsidó Közösségi Iskola szervezője és első igazgatója. Lényegében visszatér-betér a zsidó közösségbe. A magániskolák reménye élteti, alapítója és első elnöke az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének. Utolsó nagy tanulmánya a csalódás dokumentuma, melyben azzal néz szembe, hogy a tulajdonlás váltása nem hozott pedagógiai kultúraváltást.¹⁶

Mezei Éva (1929–1986) a Györfly Kollégiumban nevelkedik, szinkronrendezőként válik ismertté. A ’70-es évektől lép be a pedagógiába, a Pincészínház direktoraként legendás diákszínpadot alapít, tevékeny részt vállal a drámapedagógia hazai alapjainak megteremtésében.¹⁷

Gáspár László (1937–1998), a dobozi gátőr fia szerkesztői munkái után vállalta a ’60-as évek végén az „exodust” a baranyai Szentlőrincre, az elméleti kutatásait igazolni hivatott kísérleti iskolába. A többféleképpen értékelt, máig élénk vitákat kiváltó innovációtól – ez a „szocialista munkaiskola” – az „első alternatív” minősítést nem lehet elvitatni. Mindvégig bízik a javítható („igazi”) marxi szocializmus eljöveteleiben, sőt Szentlőrincben is ezt látja. (Bár a kísérleti iskola termelési-gazdálkodási szféráját a piacgazdaság felé való haladás teszi rentábilissá, az öngazgatást, a hatékony diákönkormányzatot pedig a kialakuló polgári demokrácia). Szentlőrinc „elsorvadásában” alighanem szerepet játszik, hogy a helyi társadalomba történő beágyazódás korparancsát az „egyetemes társadalomfejlesztés” víziójának árnyékában nem látta. Ő alapítja az ország *első magánegyetemét* – a Neumann János Innovátorképző Egyetemet – Békéscsabán. Korai halálába bizonyára belejátszik a politikai fordulat sokkja; kísérletének eredményeire az új hatalmak nem kíváncsiak, sarkadi középiskolai innovációja belefut a kiscgazda önkormányzat mocsarába, pécsi egyetemi visszatérése sem sikerül.¹⁸

Harangi Lászlóra (1929–2015) egész pályáján hűségessé szolgálat jellemző (minisztériumban, kutatóintézetben), ám mindig is egészen széleskörű nyugat-európai, sőt távol-keleti tájékozottsággal – a polgári demokráciák művelődés-

riumban, kutatóintézetben), ám mindig is egészen széleskörű nyugat-európai, sőt távol-keleti tájékozottsággal – a polgári demokráciák művelődés-

¹⁵ <http://beszelo.c3.hu/cikkek/koszoru-helyett-tanczos-gabor-ujratemetesere> (*Beszélő*, 1990)

¹⁶ <http://ame.hu/varhegyi-gyorgy/>

¹⁷ Illés Klára (2008, szerk): *Az élet tanítható*. Alexandra, Budapest.

¹⁸ Trencsényi László (2008): *Gáspár László hetven éve*. http://www.kodolanyi.hu/nevelestortenet/?act=menu_tart&crovat_mod=archiv&cid=37&cid=3&cid=328

szervezői-andragógiai tapasztalatait terjesztette. Halála előtt (szinte lakása fogságában, szűk baráti körben) radikálisan „visszamarxizált”.¹⁹

A fiatal **Pataki Ferenc** (1928–2015) is ott találjuk a NÉKOSZ-vezérkarban, majd

a Szovjetunióbeli ösztöndíjasok között. '56 után tiszteességgel szembenéz a múltal (a NÉKOSZ-szal is), a pedagógiai diszciplinát alapvetően a szociálpszichológiára cseréli, de hűséges marad Makarenkóhoz. Haláláig kemény és tudományos igényű rendszerkritikákat fogalmaz, azonosítva a rendszerváltás negatív társadalmi mellékhatásait.²⁰

És most legyen szó **Loránd Ferenc** *boldog*

életéről (1930–2015). Az „óvóhelyről a fényre”-effektus jellemző rá: a felítetlen hűség (eltit-

kolt polgári származásával indokolt egyetemi kizárását is a „találkozhattam a munkásosztállyal” élményeként dolgozza fel). 1956-ot a Kádár-korszakkal „egybecsomagolva” rendezi el magában: „győzött a burzsoázia”. Kemény kritikát fogalmaz a kiszorított néposztályok iskolázási esélye védelmében: '77-ben, '80-ban és az új évezredben is, nem egyszer.

A Kertész utcaiak ugyan a „magyar Makarenko” minősítést ajándékozza neki a jobb oktatásügyre váró magyar értelmiségben, ám a könyv²¹ epilógusa

már a vállalkozás lehetetlenségéhez keres igazolásokat, melyeket az általa írásban fel nem dolgozott Róbert Károly körüti nevelőintézet drámai végkifejlete is igazol. (1979-ben már nyoma sincs azoknak a pszeudoszocialista emberi viszonyoknak, ami a Kertész utca és a Telefongyár kapcsolatában, az iskola „közös kormányzati” – bázisdemokrata – modelljében még csaknem működött.)

Bár az „új iskola” (a szocialista nevelőiskola) modelljének kidolgozásáról nem mondott le, iskolába már nem lép. Demokratizálás, humanizálás – ezek az általa követett, támogatott innovációk jellegi immár a '90-es évek OKI-jának Iskolafejlesztési Központja (Mihály Ottó vezette) műhelyének hatására. (De titkon ott a – minden brechti racionális kritikus stílusa mögött – hitté váló remény: „ha egyszer *mi* győzünk”). Táborokat szervez a szó átvitt és valódi értelmében. Ebből lesz a „Megújuló iskola” mozgalom. „Én marxista vagyok” – nyilatkozza hetykén születésnapj, gyűjteményes ünnepi kötetében hetvenévesen,²² de a kommunista programból mégiscsak szociáldemokrata program lesz. Ez a magyar komprehenzív iskola megteremtésének terve. Jellegzetes, hogy nem szövetezik a „Második esély iskoláival”, szembekerül az MSZP-vel (a szakképzés kapcsán a szakmunkástanulók általános műveltsége védelmében), együttműködik az Andrásfalvy-kormányval is (mi tagadás: ekkor kapja a KOMP-csoport a legtöbb támogatást). Makacsul komprehenzív. Minden lehetséges innovációs stratégiát megpróbál (egyesületalapítás, iskolatársulás, tantervezés, taneszköz-készítés, társulások

¹⁹ Csoma Gyula (2010): A művelődéskutatás és andragógia mindenese. *Kultúra és közösség*, 4. sz. http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2010/4/kek_2010_4_1.pdf

²⁰ Csepeli György (2015) nekrológia. Népszabadság <http://nol.hu/velemenypataki-ferenc-1928-2015>

²¹ Loránd Ferenc (1976): *A Kertész utcaiak*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

²² Loránd Ferenc (2000): *Értékek és generációk*. OKKER kiadó, Budapest.

minden áron), s eközben a taktikai váltásokat nem bukásoknak, vereségeknek tekinti, hanem organikus fejlesztésként, folyamatos újrakezdésként éli meg.

Amikor azután 2012-ben az Országos Köznevelési Tanács elnöki tisztéről lemond, már az OKNT-nek sincs ereje, s neki se. Mégis az ellenállás jelképe.

Ma is.

Egyúttal boldogságszimbólum – a Megújuló Iskola mozgalom táborvezetőjeként a sátrakba ő vitte tálcán a frissen kifőtt kávékat. Az emlékező barátok derűjét, humorát, kedvességét, mondhatni sármoságát emelik ki, a *mindig talpra állás* modelljét látták benne.

Szomorú epilógusként teszem fel a kérdést: és miránk mi vár, boldogtalan 21. századiak?

Jelenetek a Pesti Magyar Színiakadémia március 15-i ünnepi előadásából

